

luk, fazilet, adalet, doğruluk, nefis terbiyesi gibi konularda fikir beyan etmiştir. Onun gerek cimrilik, yalan, hased, tembellik, dilencilik, âcizlik ve döneçlik hakkındaki görüşlerinden, gerekse savaş, zenginlik, fakirlik, gazap, hilim, zulüm, mizah, güzel, çirkin, dostluk ve sevgi konularındaki fikirlerinden hayat felsefesini ve dünya görüşünü tesbit etmek mümkündür. Eksem b. Sayfî ensâb ilmini çok iyi bildiği için kabileler arasındaki soy, asâlet ve fazilet tartışmalarında hakemliğine başvurulurdu. Kabilesi içinde övünme ve yerme amacıyla yapılan şiir müsabakalarını sevmez ve bu tür yarışmalarda hakemlik yapmayı kabul etmezdi. Civardaki ülke ve kabilelerin reisleri onun görüşlerine değer verir, tavsiyelerini alırlardı. Hîre Meliki Nu'mân b. Münzir'in güvenini kazandığı için zaman zaman ona elçilik ve müşavirlik yapmıştır.

Eksem b. Sayfî'nin müslümanlığı hakkında çeşitli rivayetler vardır. İslâmiyet'in ilk yıllarında Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu haber alınca oğlu Hubeyş'i veya iki adamını Mekke'ye gönderdiği, Hz. Peygamber'in nesebini ve tebliğinin esaslarını araştırdığı, kabilesini toplayarak onlara bu davete uymalarını tavsiye ettiği ve bir müddet sonra öldüğü veya 100 kadar adamıyla Mekke'ye giderken yolda öldüğü rivayet edilmektedir. Ebû Hâtım es-Sicistânî bu olayı anlattıktan sonra, "Kim Allah ve Resulü uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse onun mükâfatı Allah'a aittir" (en-Nisâ 4/100) meâlindeki âyetin onun hakkında nâzil olduğunu söylemektedir (Süyûtî, II, 207). Eksem'in İslâmiyet'le ilgili araştırmaları konusundaki rivayetler Eksem b. Ebû'l-Cevn ile Eksem b. Sayfî b. Abdüluzza hakkında da nakledilmektedir. İbn Abdülber, İbnü'l-Esir ve İbn Hacer el-Askalânî bu rivayetleri değerlendirerek Eksem'in müslüman olmadığı sonucuna varmışlarsa da onun sözleri incelendiğinde en azından Yahudilik, Hristiyanlık ve putperestliğin karıştığı bozuk akîde ve inançlardan uzak olan Hanîfler arasında yer aldığı söylenebilir.

Muammerûn* dan olan Eksem'in doksan küsur yıl yaşadığı ve hicretten önce öldüğü rivayet edildiği gibi 190, hatta 330 veya 340 yıl yaşadığı da ileri sürülmekte, Ömer Ferruh onun 612'de (*Târîhu'l-edebe*, I, 201-202), Ziriklî ise 630'da

(*el-A'âm*, II, 6) öldüğünü söylemektedir. Eksem b. Sayfî hakkında Abdülazîz b. Yahyâ el-Celûdî'nin (ö. 332/944) *Ahbbâru Eksem* adıyla bir eser kaleme aldığı rivayet edilmekte, ayrıca Ali Muhsin İsâ ile (Bağdad 1409/1989) Muhammed Bedrî'nin (Beyrut 1407/1986) *Eksem b. Sayfî* adlı çalışmaları bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Hâtım es-Sicistânî, *el-Mu'ammerûn ve'l-veşâyâ*, Kahire 1961, s. 14-24; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâse), s. 76, 299; a.mlf., *Uyûnû'l-ahbâr*, I, 108, 246, 284, 319, 331; III, 5, 20, 88; İbn Abdürrabbih, *el-İkdû'l-ferîd* (nşr. M. S. el-Aryân), Beyrut 1953, I, 70, 154, 157, 162, 233; II, 143, 154, 271, 306, 316; III, 11, 14, 34, 38, 87, 230; IV, 216; VI, 68-69, 196; İbn Miskeveyh, *Câvidân-hüred* (trc. Muhammed Şüsterî, nşr. B. Thirvati), Tahrir 1976, s. 331-392; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, I, 128-134; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, I, 134-135; a.mlf., *el-Kâmil*, I, 622-623; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 110-112; Süyûtî, *ed-Dürü'l-menşûr*, Beyrut, ts., II, 207; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulâğu'l-ereb*, I, 151-153, 306, 308-311; III, 172; Ahmed el-İskenderî — Mustafa İnânî, *el-Vasîfî fi'l-edebe'l-'Arabî ve târîhih*, Kahire 1335/1916, s. 32-33; Hüseyin Hasan, *A'âmü Temîm*, Beyrut 1980, s. 104-106; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebe*, I, 201-202; Afîf Abdurrahman, *Mu'cemû's-şu'arâ*, Beyrut 1403/1983, s. 29; Ziriklî, *el-A'âm* (Fethullah), II, 6; IV, 29; Ahmed Zekî Safvet, *Cevhere-tü resâ'ili'l-'Arab*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), I, 25-30; M. J. Kister, "Aktham b. Sayfî", *El²* (Fr.), I, 355-356.

ASRİ ÇUBUKÇU

EL ALMAK

Tarikata girmek,
bir şeyhe intisap etmek
anlamına gelen tasavvuftaki
biat terimi karşılığında
Türkçe'de kullanılan tabir
(bk. BIAT).

EL ÖPME

(bk. ÖPME).

EL SIKIŞMA

(bk. TOKALAŞMA).

ELAZIĞ

Doğu Anadolu bölgesinin
Yukarı Fırat bölümünde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Uluova'nın kuzey kenarında, Harput Kalesi'nin bulunduğu tepe eteğinde hafif meyilli bir zemin üzerinde denizden 1067 m. yükseklikte kurulmuştur. Bugün

nüfus bakımından Doğu Anadolu bölgesinin üçüncü, Türkiye'nin yirminci büyük şehri olup XIX. yüzyılda Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Harput'un yerini almış ve büyük bir gelişme göstermiştir.

Tarih boyunca farklı isimlerle anılan ve çeşitli uygarlıkların merkezi olan Elazığ yöresi ilk defa Hz. Ömer zamanında İslâm orduları tarafından fethedildi. Bir süre sonra tekrar Bizanslılar'ın eline geçtiyse de 1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından başlayan Türk akınları sırasında 1085'te Çubuk Bey tarafından zapt edildi. Bundan sonra Artukoğulları, Selçuklular, Dulkadiroğulları, Akkoyunlular ve Safevîler'in eline geçen yöre, nihayet Yavuz Sultan Selim zamanında Çerkez Hüseyin Bey, Kemah hâkimi Karaçinzâde Ahmed Bey ve İdrîs-i Bitlisî'nin gayretleriyle, Harput'un üç günlük bir kuşatma sonucu zaptından sonra (26 Mart 1516) Osmanlı topraklarına katıldı.

İlk çağlardan itibaren savunmaya elverişli ve hayli yüksek bir yerde kurulmuş bir kale-şehir olarak gelişme gösteren Harput'un XIX. yüzyılda stratejik açıdan önemini kaybetmeye başlaması, ulaşımın da zor olması, bugünkü Elazığ şehrinin bulunduğu mezraanın (Agavat mezraası) yeni yerleşme merkezi haline gelmesine yol açtı. Yerleşmenin buraya doğru hızla kayması üzerine yeni kurulan şehrin imarı için çalışmalara başlandı. Vali İzzet Paşa zamanında mezraanın adı dönemin padişahı Abdülazîz'e nisbetle Ma'mûretülazîz'e çevrildi. Ayrıca yalnız yeni kurulan şehrin değil teşkil edilen sancağın adı da bu şekilde anıldı (10 Ramazan 1283/16 Ocak 1867 tarihli arz: BA, İrâde-Meclis-i Vâlâ, nr. 38901). Buna paralel olarak 1283-1284 (1866-1868) tarihli Harput (Ma'mûretülazîz) *Şer'iyye Sicili*'nin ilk on dokuzuncu sayfasına kadar şehrin adı Harput olarak geçmekte iken bundan sonra Ma'mûretülazîz olarak kaydedilmiştir (*Şer'iyye Sicilleri*, Harput, nr. 381).

Elazığ özellikle XIX. yüzyılın sonlarında önemli karışıklıklara sahne oldu. Eylül-Ekim 1895'te, yörede bulunan Ermeniler Batılı devletlerin, kiliseler, okullar ve komitelerin teşvik ve desteğiyle bağımsız bir devlet kurmak için büyük bir isyan çıkardılar. Bu ayaklanmalar, asker ve aşiretlerin zamanında aldığı tedbirler sayesinde fazla büyümeden önlendi. Bundan sonra I. Dünya Savaşı yıllarına

kadar vilâyet içinde herhangi bir Ermeni olayı meydana gelmedi. Ancak seferberlikten sonra vilâyette müslümanlara karşı saldırılar yeniden başladı. Ocak - Şubat 1915'te sakat ve yaralı olarak askerden dönen müslümanların birçoğu yollarda uğradıkları Ermeni köylerinde vahşice katledildi. Yine aynı yıl Van yöresindeki Ermeni ayaklanmaları Erzurum'un yanı sıra Ma'mûretülâzîz'e de yayıldı. Böylece şehir, doğu cephesindeki çatışmaların yanında 1915'teki Ermeni tehcirinden ve Mart 1916'daki Dersim ayaklanmasından da etkilendi. Buradaki çok sayıda Ermeni savaş alanından uzak yerlere göç ettirildi. Ayrılıkçı bazı grupların başlattığı Dersim ayaklanmasında ise Nâzîmiye, Mazgirt, Pertek ve Çarsancak yağma edildi. Ayaklanma ancak iki ay kadar süren takip ve çatışmalardan sonra bastırılabilirdi.

Elazığ, Millî Mücadele yıllarında düşman işgaline uğramayan şehirlerden biridir. Bu yıllarda bölgede ortaya çıkan en önemli meselelerden biri Ali Galib olayıdır. Ali Galib, 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ni dağıtmak, Mustafa Kemal'i yakalayarak İstanbul'a teslim etmek amacıyla Damad Ferid Paşa tarafından Ma'mûretülâzîz valiliğine getirilmişti. Ali Galib adamları ile birlikte harekete geçmek istediye de üzerine gönderilen kuvvetlerle adamları dağıtıldı, kendisi de İstanbul'a kaçtı.

1867 Vilâyet Nizamnâmesi ile bir sancak halinde teşkilâtlandırılan ve Diyarbakir vilâyetine tâbi olan Ma'mûretülâzîz'e Harput, Arapgir, Ergani Madeni, Malatya, Hınımınsûr (Adıyaman) ve Palu kazaları bağlıydı. 1871'de yönetiminde çıkan bazı aksaklıklar sebebiyle Diyarbakir vilâyetinden ayrıldı ve müstakil bir sancak haline getirildi. 1877'de de vilâyet oldu. 1892'de Malatya ve Dersim bu vilâyete katıldı. İlk valisi Mehmed Reşid Paşa'dır. Vilâyet 1920 yılına kadar bu idarî durumunu korudu. Bu tarihten sonra yeni bir düzenleme ile Dersim ve Malatya buradan ayrıldı ve her biri ayrı birer vilâyet haline getirildi.

Osmanlı Devleti'nde ilk defa yapılan 1831 nüfus sayımında Harput'un nüfusuna dair bir kayda rastlanmamakla birlikte Elazığ'a taşınmadan önceki nüfusunun 20-30.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1293 (1876) ve 1298 (1881) yıllarında Harput kazasının toplam nüfusu 3896'sı müslüman, 1801'i

gayri müslim olmak üzere 5697; Elazığ kazasının nüfusu ise 21.191'i müslüman ve 14.485'i gayri müslim olmak üzere 35.676 kişi idi (*Ma'mûretülâzîz Salnâmesi*, sene 1293, 1298). Vilâyetteki gayri müslimlerin çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu; ayrıca Süryânî, Rum ve Latinler de vardı. Aynı salnâmelere göre Ma'mûretülâzîz sancağında 792 köy, 55.351'i müslüman olmak üzere toplam 83.145 kişi bulunmaktaydı.

Vital Cuinet tarafından tesbit edilmesine göre XIX. yüzyılın sonlarına doğru Harput'un nüfusu 20.000 civarında iken mezraanın (Ma'mûretülâzîz) nüfusu 5000 idi. Harput ve mezraaya bağlı yerlerle beraber merkez sancağının toplam nüfusu 295.024 olarak gösterilmektedir. Yine Cuinet'in eserinde, XIX. yüzyıl sonlarında Harput ve mezraada 720 erkek öğrencinin okuduğu yirmi sekiz medresenin bulunduğu kayıtlıdır. Ayrıca biri askerî, diğeri sivil olmak üzere iki de rüşdiye vardı. Fakat bu istatistiğin pek sıhatli olduğu söylenemez. Nitekim 1893 nüfus sayımında merkez sancağın nüfusu 135.761'i müslüman, 55.760'ı gayri müslim olmak üzere 191.521 olarak tesbit edilmişti. Bu sırada Ma'mûretülâzîz merkezinde beş mahalle, bir hükümet konağı, bir mülkî idâdî, bir askerî mektep, on erkek, iki kız ibtidâî mektebi, bir matbaa dairesi ve bir medrese bulunmaktaydı (*Ma'mûretülâzîz Salnâmesi*, sene 1305). 1312 (1894-95) tarihli *Ma'mûretülâzîz Salnâmesi*'nde ise vilâyette toplam 338 okuldandan, 114'ü gayri müslimlere ait birçok sıbyan mektebinden bahsedilir. *Kâmûsü'l-a'lâm*'daki kayıtlara göre vilâyette toplam 575.314 kişi mevcut olup bunların 504.946'sı müslüman, 70.368'i gayri müslimdi (VI, 4333). Ma'mûretülâzîz'in vilâyet nüfusundaki bu yüksek rakam, özellikle 1885-1914 yılları arasında bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de görülen nüfus artışının tabii bir sonucu olmalıdır. Yine *Kâmûsü'l-a'lâm*'da, vilâyet merkezinde bir mülkî idâdî, bir mülkî rüşdiye, bir askerî rüşdiye ile erkek ve kızlara mahsus birer ibtidâî mektebinin bulunduğu, bütün vilâyette on üç rüşdiye, 315 ibtidâî ve sıbyan mektebi, otuz bir medrese, kırk beş Ortodoks Ermeni, on iki Protestan Ermeni, altı Katolik Ermeni mektebi ile Katolik misyonerlerine mahsus sekiz ve Protestan misyonerlerine mahsus beş mektebin mevcut olduğu

kayıtlıdır. Bunların yanında, vilâyet merkezinde bulunan matbaada haftada bir gazete ve her yıl bir vilâyet salnâmesi neşredildiği, vilâyet içinde seksen sekiz kadar caminin yer aldığı belirtilmektedir. I. Dünya Savaşı sırasında şehrin Ermeni nüfusu başka yerlere nakledilince müslümanların çoğu, mezraanın daha da gelişmesi sonucu harap olmaya yüz tutan Harput'u terkederek ovaya indi. Böylece Elazığ merkez nüfusu daha da kalabalıklaştı ve mütecânis bir yapı kazandı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrâde-Meclis-i Vâlâ, nr. 38901; *Şer'iyye Sicilleri*, Harput, nr. 381, s. 19 (sene 1283-84); *Ma'mûretülâzîz Salnâmesi* (1293, 1298, 1305, 1308, 1312 seneleri), tür.yer.; Cuinet, II, 316 vd.; *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi* (haz. H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983, s. 237-239; *Kâmûsü'l-a'lâm*, VI, 4331 vd.; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İstanbul 1958-59, I-II; Mehmet Hocaoglu, *Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 242, 580; Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezâlimi*, İstanbul 1978, s. 124; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 101, 104, 127, 140, 237; a.mlf., "Khartpert", *El²* (İng.), IV, 1084; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, bk. İndeks; Erdal Açıkses, *Salnâmelere Göre Ma'mûretülâzîz Vilâyetinde Ma'arif (1298-1325/1882-1910)* (yüksek lisans tezi, 1985), Erzurum Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara 1988, I, 42, 135, 138; a.mlf., "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Mülki Taksimatının Gelişmesi", *Hacettepe Üniversitesi Beşerî Bilimler Dergisi*, X/3, Ankara 1980, s. 116-129; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989; Besim Darkot, "El'aziz", *İA*, IV, 221-223; a.mlf., "Harput", *a.e.*, V, 296-299.

AHMET HALAÇOĞLU

Bugünkü Elazığ. Tarihi Harput şehrinin yerini alan Elazığ, aynı adı taşıyan ovanın kuzey kenarında kuzeyden güneye doğru alçalan hafif eğimli bir yüzey üzerinde yayılır. Cumhuriyet devri başlarında, sınırları bir önceki döneme göre bir hayli küçülmüş bir ilin merkezi durumundaydı. Şehrin bu yıllarda karşılaştığı en önemli olay, 13 Şubat 1925 tarihinde Doğu Anadolu'da ortaya çıkan Şeyh Said isyanıdır. Ayaklanmanın başlamasından on gün kadar sonra Şeyh Said'e bağlı güçler Elazığ'a girerek şehri yağmaladılar (24 Şubat 1925). Burası, isyanın sona erdiği 29 Haziran 1925'e kadar onların elinde kaldı.

1927'de yapılan Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımında şehir nüfusu henüz 20.000'i